

ДОМІНАНТНІ СИМВОЛИ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
(методологічний та теоретичний аспекти)

Резюме

У статті систематизовано та узагальнено основні напрямки наукової думки ХХ ст. стосовно проблеми домінантних символів національно-етнічної свідомості. Указано на особливості їх експлікації в поезії кінця ХІХ-початку ХХ ст.

Ключові слова: символ, національно-етнічна свідомість, фольклор.

Summary

In this article, the basic scientific tendencies of the XX — th century concerning the problem of dominant symbols of national consciousness are systematized and generalized. The peculiarities of their explication in the poetry of the end of XIX-th and the beginning of the XX-th century are pointed out.

Key words: symbol, national-ethnic conscience, folklore.

Гуманітарна думка 90-х років ХХ ст. у межах ряду наукових дисциплін звернулася до проблеми стійких структур культурної свідомості, що можуть бути експліковані в різних формах творчої діяльності. Сьогодні вже нагромаджено певний досвід осмислення цих структур свідомості й ізоморфних їм компонентів тексту в естетиці, мистецтвознавстві, культурології, психології, літературознавстві та лінгвістиці. Така широка база спеціальних наукових досліджень дає змогу, узагальнивши їх результати, представити досвід вивчення одного з аспектів даного питання — проблеми домінантних символів національно-етнічної свідомості в методологічній і загальнотеоретичній площинах, що і зроблено в даній статті.

Очевидно, що рішення будь-якої проблеми, пов'язаної із сталими чи історично змінними компонентами національної культурної свідомості, передбачає осмислення онтологічних показників останньої. Принципово значимим для гуманітаріїв кінця ХХ ст. у цьому питанні стали здобутки російської критичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. — В.Соловйова, М.Лосського, М.Бердяєва, Г.Федотова та ін. Не менш актуальним сьогодні при осмисленні національно-культурної свідомості стає етнопсихологічний підхід, обґрунтований на початку ХХ ст. Г.Шпетом у роботі “Вступ до етнічної психології”. Трохи згодом культурно-істо-

рична школа в психології, на чолі якої стояв Л.Виготський, розробила інструментальний метод, який дав змогу в подальшому розглядати національно-етнічну самосвідомість як компонент національної психології.

Протягом ХХ ст. було запропоновано кілька методологічних концепцій вивчення національної свідомості, що в кінці століття дали поштовх до широкої наукової дискусії про природу і генезу етносу [8]. Наукова аргументація з даного питання в 90-ті роки була значно розширена, завдяки входженню в наш науковий простір західних досліджень. Авторитет французької школи “нової інтелектуальної історії” (М.Блок, Л.Фебр, Ж. Ле Гофф та ін.) визначив інтерес до теорії ментальності. Тоді ж А.С.Ахієзер писав, що “ментальність може бути вираженою як особливий, гранично стійкий спосіб аргументації, структури освоєння, осмислення світу через систему основоположних дуальних опозицій” [1:185]. То ж ментальність розглядалась як найбільш закріплена, глибинна частина свідомості етносу. Вона менш здатна до змін і детермінована в більшій мірі традицією і культурою, аніж типом соціальних відношень. Ментальність має особливі канали трансляції, що дають змогу їй закріплюватися в культурі й через найбільш авторитетні тексти (сакральні, фольклорні, ціннісно актуальні в етнічній свідомості художні твори, структури мови, предмети повсякденного вжитку, стійкі моделі поведінки), передаватися з покоління у покоління.

У 90-і роки ХХ ст. саме звернення вітчизняної гуманітарної думки до категорії ментальності багато в чому визначило інтерес різних наукових галузей до стійких структур свідомості. Оскільки менталітет пов'язаний з архетипічними характеристиками, ясно, що процес вираження ментальності будується на символізації найбільш актуальних смислів, які відповідають домінантним показникам світорозуміння та світосприйняття етносу. Однак практичне вивчення процесу закріплення стійких етноментальних кодів в різних формах культурної діяльності (у тім числі в літературі та мові) передбачало визначеність методологічної посилки, у якій історично було задано дві лінії. Редукціоністська методологія, що була обґрунтована в кінці ХІХ століття А.Бергсоном, передбачала можливість зведення (редукції) більш склад-

них форм людського існування і відповідно людської діяльності до деякого найпростішого першопочатку. Сама ж модель свідомості, за Бергсоном, містить багато шарів: від поверхових — до глибинних, до рефлексивних, не змінених ще інтелектом та мовою [2]. Усі більш високі форми буття свідомості в такому разі вважаються лише умовними “проявами” “першопочатку”. У цій процедурі по суті справи символ зводиться до знаків: якщо смисл символу не може бути розкритим до кінця, то смисл знаку може бути вказаний однозначно. Редукціоністська доктрина, що знімала питання про етно- та соціокультурну функцію символічних структур, актуалізувала біологічний рівень потреб людини, що окреслено, наприклад, у концепції Ніцше, який бачив найпростіші першопочатки в біологічно зрозумілому “житті”. При цьому сам процес створення символічних форм трактувався як вторинний і необов’язковий.

Найбільш радикальною формою вираження протилежного кута зору стала концепція Е.Кассіра, який зводив культуру до сукупності символічних форм, що служать не для окреслення, а саме для формування всього світу культури. Для кожної сфери культури (у тім числі для міфу, літератури, мови) характерний свій спосіб надання форми буттю. З кута зору Е.Кассіра, до “першопочатку”, якщо таке взагалі існує, неможливо “пробитися” поза роботою із символічними формами. Первісна здатність слова “само-розгортатися” була схарактеризована Е.Кассіром як така, що майже ніколи не відома чистим теоретикам і дістала свого найяснішого вираження й означення в думці поета [4]. У ключі антиредукціоністської доктрини природу символічних компонентів культурної діяльності тлумачив і К.Юнг. Він розвинув концепцію взаємодії свідомості та підсвідомості у психіці індивіда через суб’єктивне переживання архетипічних структур, що виражається в їх символічному оформленні.

Ясно, що формування концепції етнічних символів стало можливим на базі “глибинної психології” К.Юнга, “філософії символістських форм” Е.Кассіра, культурологічних обґрунтувань А.Ф.Лосева, П.Флоренського, М.Бахтіна. Варіанти семіотичного, культурологічного, етнопсихологічного тлумачення проблеми етнічних символів у західній традиції знаходимо і в роботах

Ч.Пірса, Д.Армстронга, А.Сміта та ін. Дослідження відзначених авторів дають змогу зробити ряд загальних висновків:

– Етнічні символи певним чином організують обрядово-ритуальні, релігійні й художні практики етносу. У цьому контексті їх можна трактувати як особливі матричні утворення, що забезпечують системну єдність етносу через уніфікацію його ціннісних установок, знакових смислів, емоційно-когнітивних проявів.

– На підставі когнітивних зв'язків етнічні символи створюють специфічні символічні моделі, що виступають як один із соціокультурних регуляторів буття етносу.

– Знаковість етнічних символів дає змогу контролювати відношення всередині самого етносу, вказуючи на ієрархію ціннісних смислів та ідей, що вироблені етносом у процесі свого розвитку.

– Етнічні символи слід розглядати як системне утворення; вони характеризуються семантичною цілісністю й відображають існування етносу в єдності його світовідчуттів і світостановлень.

– Етнічні символи формують не лише основи для усвідомлення своєї національної ідентичності, але координують і тип реальності етносу, нову смислову дійсність, яка об'єктивується в системі моралі, релігії, мистецтва.

Очевидно, що в національній свідомості формується шар символів, що здійснює в історичному бутті етносу зв'язок між минулим і майбутнім, минулим і теперішнім, зміцнюючи його хронотопічну єдність. Ю.М.Лотман писав: “Символ ніколи не належить до якогось одного синхронного зрізу культури — він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого, зникаючи в майбутньому. Пам'ять символу завжди древніша, ніж пам'ять його несимволічного текстового оточення” [5: 92]. Перетворення символу в домінуючий тип ряд авторів пов'язують з його роллю у вираженні актуальних смислів національно-етнічного існування в конкретно-історичний період часу. При тому, що домінуючі символи виражають найбільш значимі компоненти етнокультурної картини світу, вони слугують індикаторами нових параметрів етнічної свідомості при зміні соціального середовища. У символах даного типу містяться “дві безкінечні серії відношень: одна назад, до об'єкта, інша вперед, до інтерпретанти” [3:36-37].

Полісемантична структура символу в його етнічно-домінант-

ному варіанті координується національно-етнічним міфом, конструювальною національною ідеєю. Міф виступає як форма об'єктивації, форма специфічного зв'язку домінантних символів. Їх семантичні поля набувають властивості взаємодоповнення, тобто, перекриваючи один одний, вони створюють можливість для перекодування смислових елементів, для об'єднання і взаємодублювання. У релігійних, фольклорних і власне художніх формах домінантні символи здатні маркувати смисли національно-етнічного існування. Як елементи літературно-художньої системи, домінантні символи набувають додаткових властивостей і можливостей, пов'язаних з їх функціонуванням у просторі вербального мистецтва. І це не можна не враховувати при їх тлумаченні. Маючи сильне семантичне поле, вони здійснюють вплив на всі компоненти образної системи і часто координують її у відповідності до своєї онтології.

Характерно, що в перехідні культурно-історичні епохи, коли етнічна свідомість відпрацьовує нові ціннісно-смислові парадигми, художня культура взагалі й література в тім числі звертається до пам'яті етносу, що зафіксована на її архетипному рівні, який неохопним для свідомості механізмом визначає основні концепти мислення, принципи художнього світотворення. У творчому процесі через конкретно-образне втілення транслюються певні смислові аспекти архетипу, що корелює з колективним несвідомим етносу. Актуальність зв'язку творчої свідомості з етнічним ґрунтом особливо рельєфно видно на прикладі творчості письменників перехідної епохи початку ХХ ст. Синтезуюча оптика їх художнього бачення мала відповідне вираження на рівні структури та смислів слова, тексту, художньої системи окремих авторів та національних літератур в цілому, де за новими моделями спрацьовувала діалектика відношень загального та окремого, зовнішнього та внутрішнього, етноментального та індивідуально-творчого. Відкрити архетипічні смисли символічних образів, що розгортають етнічні коди в художньому творі, звертаючись тільки до його внутрішньої структури, неможливо. Необхідно зіставлення із загальним культурно-історичним контекстом етносу, узятим у синхронічному та діахронічному зрізах.

Таким шляхом пішла Т.Шестопалова, яка в інтерпретації

міфологем поезії П.Тичини проводить цікаві аналогії: “У поетичному циклі “Родина” видатного російського символіста О.Блока часто фігурують образи коня, коней, кобилиць. У російській літературі цей образ з усіма на те підставами можна трактувати як символ саме завдяки високій концентрації в ньому специфіки національного духу (коли мати на оці стрімке поширення російської людини на чужих територіях і відповідно ідеологію російського слов’янофільства). В українській літературі відповідного періоду цей образ виступає уособленням, художнім вираженням лише певних, спільних для всіх народів, цивілізаційних етапів. Багато ближчим українському народові є образ вітру, який адекватно відбиває специфіку духовності нашого народу (волелюбного, але захитаного на історичних перехрестях, народу на землі, не захищеної жодними природними кордонами. Саме тому в українській літературі **образ вітру** виростає колосальним мистецьким символом” [7: 46-47].

Л.Ставицька, досліджуючи прояв кордоцентризму як рису національної художньої свідомості, що своєрідно позначилась у творчості письменників початку ХХ ст., констатує: “Внутрішній світ людини — це динамічна за своєю природою субстанція, і тому для естетичного втілення потребує таких слів-образів, які б містили сему руху. У надрах міфопоетики закладені такі назви. Так, слово *вітер* регулярно включається в лексико-семантичну структуру образів душі та серця; ця природна стихія динамізує внутрішній світ за принципом етимологічного зв’язку вітер — дух — душа: “Душа вважалась за істоту повітряну, подібну до вітру” (Афанасьєв А.И. Живая вода и вещее слово. — М., 1988. — С.356)” [6:79].

Характерно, що й у творчості Ю.Клена (Освальда Бургардта), художній світ котрого зумовлений кодами різного етнокультурного середовища, активно оживають образи природних стихій—Дошу, Сонця тощо. Наскрізним у його поезії теж став **образ вітру**, де через градацію вітер—буран—бура автор виражає смислові грані образу. Ю.Клен проектує соціальний зміст образу — епохальну катастрофу, і як О.Блок, проєцює його на внутрішньо-психологічний світ особистості (“ ... в бурі пристрасті жаги й отчаю ...”). Модерні поети, створюючи символічні образи на рівні

об'єктно-предметного ряду художньої реальності чи в межах цілісної художньої форми вірша, прагнули до вираження їх ізоморфності із структурами свідомості. Семантику таких образів багато в чому визначав складний емоційно-інтелектуальним стан поетів перехідної епохи, що відбивав модуси їх екзистенції, коди психосфери, зануреність в широкі культурно-міфологічні контексти.

Гетерогенний стан поетичної свідомості, домінування в ній культурологічного та комунікативного модусів, тяжіння до узагальнень ускладнили семантичну структуру авторського символічного образу, який в поезії в цей період активно експлікує етнічні коди та національні ідеали. Сенси такого типу образів корелюють із домінуючими етноментальними інтенціями, але ними не обмежуються. Тому в наших інтерпретаціях символічних компонентів поетичних текстів початку ХХст., які характеризуються розширенням парадигм значень, необхідно враховувати і вектор аксіологічної орієнтації авторської свідомості, що визначений перехідною культурною ситуацією.

1. **Ахизер А.С.** Россия: критика исторического опыта. В 3-х т. — М., 1991. — Т.1.
2. **Бергсон А.** Опыт о непосредственных данных сознания // Бергсон А. Собр. соч. В 4-х т. — М., 1992. — Т.1.
3. **Знаково-символические системы** в социальных и когнитивных процессах. — Новосибирск, 1990.
4. **Кассирер Э.** Символ — ключ к природе человека // Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. — М., 1998.
5. **Лотман Ю.М.** Символ в системе культуры // Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 2-х т. — Таллинн, 1992. — Т.1.
6. **Ставицька Л. О.** Естетика слова в українській поезії 10-30-рр. ХХ ст. — К., 2000.
7. **Шестопалова Т. П.** Міфологеми поезії Павла Тичини: спроба інтерпретації.-Луганськ, 2003.
8. **Этнос** и его сознание. — М., 1989; **Бороньев А.А., Смирнов П.И.** Россия и русские: характер народа и судьба страны.— СПб., 1992; **Козлов В.И.** Проблемы этнического самосознания и его место в теории этноса // Советская этнография. — 1997. — №2.